

Les grafies més antigues de la ciutat de Balaguer

Dolors BRAMON

Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Rebut: 02.10.2015 — Acceptat: 03.02.2016

Resum. Es recullen aquí les diverses grafies de la població de Balaguer tal com figuren en els textos àrabs medievals. Es pot observar que el seu nom hi apareix escrit sense la *r* final que s'usa actualment, absència de consonant que coincideix amb la del document llatí més antic que es coneix i que data de l'any 1024. Les dades aportades poden ajudar els romanistes a esbrinar quan, com i per què anà evolucionant la *r* final en els dialectes del català.

Paraules clau: toponímia, Balaguer, cròniques àrabs medievals, dialectologia catalana

The oldest written forms of the town of Balaguer's name

Abstract. This article presents the different written forms of the town of Balaguer's name as they appear in medieval Arabic texts. It can be seen that the name is written in these texts without an *r* at the end. The consonant's absence is in keeping with the form of the name used in the oldest known Latin document, which is from

---

Correspondència: Dolors Bramon. Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Clàssica i Semítica. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. E-08007 Barcelona. Tel.: 00 34 636 442 727. A/e: bramon@ub.edu.

the year 1024. The data provided may help Romanists determine when, how and why this *r* was added in the dialects of Catalan.

Keywords: toponymy, Balaguer, medieval Arabic chronicles, Catalan dialectology

Tenia molt clar que en el volum d'homenatge que es preparava en record de l'estimat col·lega i amic Prim Bertran jo hi volia ser. Essent com fou un estudiós molt relacionat amb Balaguer (la Noguera), on sempre havia intervingut en les jornades que organitza el comú col·lega i amic Flocel Sabaté, em sembla que pot ser adient una petita nota sobre el nom d'aquesta població. En l'*Onomasticon Cataloniae*, el mestre Coromines ja apunta que, de Balaguer, «n'hi ha algunes notícies arcaïques en fonts musulmanes, i en altres de cristianes relatives a quan era en mans dels moros» i que «totes donen la forma del nom en variants sense *-r*», tot afegint que la grafia en què aquesta consonant no figura coincideix amb la llatina del document més antic dels que aporta: *Balagaium*, citat l'any 1024.¹

Tot seguit dona un reguitzell d'altres citacions en altres fonts cristianes en què ja s'escrivi l'esmentada consonant, és a dir, la *r*. L'encapçala una de primera, que data dels anys 1035-1036, i a partir de llavors el topònim presenta diverses variants d'escriptura (*Balagarium*, *Balager*, *Balagarii*, *Balagario*, *Balagarium* i *Balagero*) fins a arribar a l'actual Balaguer, que Coromines documenta per primera vegada l'any 1359.

Efectivament, les fonts àrabs consignen sempre el nom de Balaguer sense */r/*, bo i escrivint *Balagay*, que admet també una lectura *Balagî* que cal llegir com a *Balagú*. El fet que no figuri el fonema */r/* en la toponímia escrita en àrab ja fou assenyalat, sense més, per Balañà (1985) en un article primerenc sobre aquesta població en què traduïa els textos àrabs llavors coneguts i que ara tornaré a analitzar.²

Poc després, en seguí un altre (Balañà, 1990) en el qual feia un breu estudi de la història andalusina de Balaguer tot afegint-hi les notícies que aporta la crònica del gran historiador cordovès Ibn Hayyân (987-1076). La informació

1. Remet a Villanueva (1821), p. 299.

2. No incloc en aquest estudi l'anomenada *Crònica del Moro Rasis* perquè no disposem del text en àrab. Això no obstant, sembla que el nom de la població de Balaguer correspon a Volcare o Bolcare (vegeu Petit Miret, 1970).

més antiga que s'hi dona de Balaguer explica que l'inici de la construcció de la seva fortalesa, l'octubre de 897, fou obra de Lubb b. Muhammad b. Lubb b. Mûsà b. Mûsà b. Qasî, important cabdill d'origen muladí, de la Frontera Superior.

Com que l'obra era inèdita, Balañà va extreure aquesta notícia de Millàs (1987, p. xxxv) que remetia a un manuscrit parcial de l'obra, fotocopiada al Centro de Estudios Históricos de Madrid, i a Dozy (1881, I, p. 216). Més endavant, el text en qüestió va tenir una primera edició per part de l'arabista Martínez Antuña (1937), que jo vaig utilitzar (Bramon, 2000, p. 240). Les traduccions de tots aquests investigadors són coincidents, amb lleugeres variants, però el que interessa ara i aquí és la grafia àrab de Balaguer, que, en tots els casos, és *Balagay* (o *Balagî*, com ja he assenyalat).³ Avui disposem, sortosament, d'una nova edició feta pel prestigiós professor egipci Makkî (2009, p. 226 i n. 48) que confirma la grafia sense /r/ que estic tractant.

Tornant al segon treball de Balañà (1990, p. 104-105), també va incloure-hi dos altres fragments del mateix Ibn Hayyân, en els quals figura la notícia de la designació d'un governador a Balaguer l'any 935 i la destitució d'un altre dos anys més tard (Balañà, 1990, p. 104-105, i Bramon, 2000, p. 267 i 272). En ambdós casos, els editors d'aquest volum (Chalmeta, Corriente, Subh, 1979, p. 256 i 291) opten per la forma *Balagar*, però anoten la variant *Balagay* o *Balagî* en altres manuscrits.

Al seu torn, el cordovès Ibn al-Faradî (962-1013), autor d'un diccionari biogràfic d'ulemes andalusins, inclou la notícia que Sa'îd b. Mûsà al-Gassânî, d'Elvira, que havia viscut en territori de ribat, fou mort a la batalla d'Albesa, prop de Balaguer, el 25 de febrer de l'any 1003 (Bramon, 1995). Una vegada més, la població fronterera figura escrita *Balagay* (o *Balagî*).⁴

Més endavant, l'andalusí, al-^sUdrî (mort el 1085) explica que Muhammad b. Lubb b. Muhammad b. Lubb b. Mûsà b. Qasî consolidà la fortalesa balaguerina el 25 de maig de l'any 922, i torna a utilitzar la grafia *Balagay* (o *Balagî*), que repeteix quan consigna que la gent de Balaguer es revoltà en contra seu i col·locaren al seu lloc un tugibí (Balañà, 1985, p. 243-244, i Bramon, 2000, p. 267 i 272).

3. Millàs (1987) llegí *Balagay* o *Balagî*, essent les grafies de /q/ i de /g/ de molt fàcil confusió en àrab.

4. Balañà no la inclou en el seu treball.

Ja entrat el segle XII, al-Idrîsî (1100-1166) repeteix la grafia *Balagay* (o *Balagî*) quan diu que aquesta població es troba a una distància de 24 milles de Lleida (Bramon, 2000, p. 142).⁵ Per contra, Ibn Gâlib, també del segle XII i molt possiblement de Granada, escriu *Balagayr* (o *Balagar*) (Balañà, 1985, p. 244, i Bramon, 2000, p. 134). Al seu torn, en l'entrada «Balaguer» del *Diccionari geogràfic* de Yâqût (mort l'any 1229) torna a figurar el nom d'aquesta població sense el fonema /r/ en qüestió. Tot seguit, aquest autor oriental esmenta tres personatges (Balañà, 1985, p. 244-245, i Bramon, 2000, p. 105) dels segles XI i XII la *nisba* o nom d'origen geogràfic dels quals era «el de Balaguer», és a dir, *al-Balagî*. Curiosament, i potser com a resposta a un possible dubte sobre l'ortografia d'aquesta població, Yâqût afegeix que aquesta grafia fou la que utilitzà Abû Bakr b. Mûsa.⁶

Amb tot el que hem vist fins aquí podem concloure que, amb l'excepció del text d'Ibn Gâlib, que he tornat a comprovar en la nova edició de què ara disposem (ʿAbd al-Badîʿ, 1955, p. 17), la totalitat de les cròniques àrabs escriuen Balaguer sense el fonema /r/ final. És obvi que els escriptors àrabs consignaven els topònims tal com els sentien i, en aquest cas, paga la pena deturar-se un moment sobre la seva versemblança: el primer dels esmentats, Ibn Hayyân, era un cronista molt ben informat que es va moure en la cancelleria cordovesa. Segons Millàs, que el definí com «el príncep dels historiadors», «treballà damunt de documents oficials; tenia corresponsals a quasi totes les poblacions i era dotat d'un excepcional sentit crític». La seva magna obra en deu volums fou intitulada *Kitâb al-Muqtabis* o «Llibre del qui desitja saber».

Pel que fa al també cordovès Ibn al-Faradî, és famós per haver sistematitzat el gènere dels anomenats diccionaris biogràfics i per l'exactitud de les seves informacions. Sobre el geògraf al-ʿUdrî, possiblement d'Almeria, sabem que viatjà a la Frontera Superior i, sobretot, que va poder consultar uns *Annals de la Frontera Superior*, avui perduts, que forçosament devien contenir valuoses notícies sobre aquest territori.

Un segle més tard, del geògraf considerat més important de tota la geografia medieval, al-Idrîsî, podem dir que havia nascut a Ceuta, que treballà per

5. Balañà no la inclou.

6. Es tracta del tradicionista Abû Bakr b. Muhammad b. Mûsa al-Hazimî, mort l'any 1188 (vegeu ʿAbd al-Karîm, 1974, que remet a W. Jwadih, *The introduction chapter's of Yâqût, Muʿjam al-Buldân*, p. 12, n. 7, que no hem pogut consultar).

als normands de Sicília i que sembla que visità almenys part del territori andalusí.

Reunides aquestes dades, pertoca ara als romanistes esbrinar quan, com i per què es va formar el fonema /r/ final en els dialectes del català. I acabo anotant que, sense entrar en detalls, Dozy (1881, II, p. 389) ja assenyala que en l'època dels cronistes àrabs medievals el nom de la població de Balaguer es pronunciava sense sonar la /r/ final.

Bibliografia

- ʿABD AL-BADĪʿ (1955). «Nass andalusî jadîd: qitʿa min *Kitâb farbat al-anfus* li-Ibn Gâlib». *Majallat Maʿhad al-Mahtûtât al-ʿArabiyya* [el Caire], 1.
- ʿABD AL-KARĪM, Gamal (1974). «La España cristiana en la obra de Yâqût (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus. Extraído del Muʿyam al-Buldân (Diccionario de los países)». *Cuadernos de Historia del Islam* [Granada]. Serie Monográfica-Islámica Occidentalia, 6.
- BALANÀ I ABADIA, Pere (1985). «Textos àrabs relatius a Balaguer». *Ilerda* [Lleida], 46, p. 241-246.
- (1990). «Balaguer en temps dels musulmans (713-1106). Notes breus». *Ilerda* [Lleida], 58, p. 91-106.
- BRAMON, Dolors (1995). «La batalla de Albesa (25.02.1003) y la primera aceifa de ʿAbd al-Malik al-Muzaffar (verano del mismo año)». *Anaquel de Estudios Árabes* [Madrid], 6, p. 21-27.
- (2000). *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010 (Continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallicrosa)*. Vic: Eumo; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. [2a ed.: 2002]
- CHALMETA, Pedro; CORRIENTE, Federico; SUBH, Mahmud (ed.) (1979). *Al-Muqtabas V*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura; Rabat: Facultad de Letras de Rabat.
- COROMINES, Joan (1989). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial: La Caixa.
- DOZY, Reinhardt P. (1881). *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne pendant le Moyen Âge*. Leiden. 2 v.
- IBN GÂLIB, vegeu ʿABD AL-BADĪʿ.

- MAKKÎ, Mahmûd ʿAlî (2009). *Al-Muqtabis fî ahbâr ahl al-Andalus li-bn Hayyân al-Qurtubî*. Rabat.
- MARTÍNEZ ANTUÑA, M. (ed.) (1937). *Al-Muqtabis fî târih rijâl al-Andalus*. París. [Es coneix com a volum tercer de l'obra completa d'Ibn Hayyân]
- MILLÀS I VALLICROSA, Josep M. (1987). *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PETIT MIRET, Ramon (1970). *Contribución al estudio de Lérida según las fuentes árabes*. Tesina de llicenciatura (inèdita). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VILLANUEVA, Jaime (1821). *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. 10. Madrid.